

סדרים לא שיערום

עיון במחברת כ"ג של מחברות עמנואל הרומי

דוד שמחה סגל

א. מבוא

את עמנואל הרומי¹ לא ניתן להאשים בהיעדרו של חוש הומור, או בחוסר שובבות וחוצפה – רבות נמצא תכונות אלה במחברותיו, ובמיוחד באותן שעניינן נשים והרדיפה אחריהן: באחת מהן הוא מגיע אפילו לחיוב ניאוף (בקריצת עין כמובן).² גם בהן גם באחרות הוא מעז, כמיטב מסורת קודמיו, לעקור מהקשרם דברים שבקדושה (מהמקרא) ולהכניסם להקשרים מנוגדים ולעתים אף גסים, כמו שייראה להלן.

אמנם מתוך כל מחברותיו בולטת מחברת כ"ג, המגלה תכונות אלה בשפע ובחידוד מיוחד. מחברת זו מתחלקת לארבע חטיבות עיקריות, כשכל אחת משלוש הראשונות נועזת מחברתה, הן בנאמר הן בניסוחו. החטיבה הראשונה (עמ' 415-419 שורות 1-99) מתארת ריפוי קומי של עצירות ואת המתלווה לריפוי זה; השנייה, חיזור אחר עלמת חן, עד שהיא מחליטה להתמסר לחושקה (עמ' 419-422 שורות 100-164); והשלישית, תיאור עסיסי של יגונו של אדם הסובל מזיקפה נמשכת, כולל סונט על סבל זה (עמ' 422-424 שורות 165-210). כל המעשיות, יודגש, הן עצמאיות ואין רצף עלילתי ביניהן.

תעוזתו של המחבר אינה מסתכמת רק בעצם חיבור חטיבות אלה, אלא גם בזה שהוא מוסיף עליה בהסמיכו אותן לחטיבה רצינית למדי – הסופית (עמ' 424-429 שורות 212-330), שבה הוא מציג לפני הפטרוני ברישיחו (דמות פיקטיבית קבועה בספר)³ מכתב מענה (לא פיקטיבי) שכתב ושלח לנשיא "שמואל". איגרת זו שופעת שבחים לנמען, אך יותר לאחיו קלונימוס בן קלונימוס, אשר שמואל ביקש להחזירו למשפחתו לביקור, בעזרת קהילת יהודי רומא.

1 למען הבהירות, בתחילת המאמר אכנה את הדובר הפועל "עמנואל", ואת המחבר בכינוי "המחבר", אם כי לפעמים אין הבדל בין השניים.

2 מחברות עמנואל, ב, מחברת יז, עמ' 295-296 שורות 186-215.

3 במבוא לספר (עמ' 3-7) מסביר עמנואל ששר עלום-שם הציע שהמחבר יקבץ את מחברותיו ושיריו המנוגונים, אשר לא התכוון מקימו לאספם יחד (לנקודה זו נשוב בסוף דיון זה), ושישמש הוא, השר, כבדשיח למחבר באותו ספר, וזאת כדי להיות לו "לרצ ולעמית, ולקיות שמי חרות על לוח ספרך עולמית" (עמ' 5 שורות 53-54). אך שמו של "שר" זה אינו נזכר בספר כלל וכלל, כנגד כל הנהוג בהקדשת יצירות לנדיבים! בקשור לכך ראו הברמן, הקדשות.

באיגרת, שכולה פרוזה חרוזה, קלונימוס מהולל בעיקר על חוכמתו, על תרגומו המופלאים, על כוחו כבעל מליצה (כתיבה בפרוזה חרוזה), ועל היותו מגן ליהודים בחצר רוברט מאנז'ו, רוזן פרובנס ומלך נפולי, ובכך אות ועדות לחסדי האל כלפי עמו.⁴ חטיבה סופית זו מסתיימת בדברי השבח הנלהבים של "השר" לעמנואל (דהיינו, התפארותו של המחבר), חוט זהב במחברות הספר בכלל ובמחברת זו בפרט.

המכתב בחטיבה ד' אפוא הוא היפוכה של כתיבה קומית או סטירית. מה פשר מלאכת שעטנזו זו? לכאורה לא קשיא, שכן כבר בהקדמה מסר עמנואל כי הספר הוא לקט מזדמן של יצירותיו, ועל כן אין הוא חייב להיות בעל אופי אחיד. לדבריו, הספר נוצר בעקבות אירוע ספרותי שבו הציגו מספר אנשים את שירי עמנואל ומליצותיו כשלהם, וזאת כשיצירותיהם הם, שמסביב לשירי עמנואל, קלוקלות.⁵ זאת ועוד, כדברי עמנואל, "גם ראייתי מהם יחסו קצת שירותי לאַחַרֵּים".⁶ במצב זה מייעץ השר לעמנואל לקבץ את יצירותיו, כאשר עשה יהודה אלחריזי, כדי לשמור על זכויות יוצרים. עמנואל מקשה שמימו לא התכוון להביא יחד יצירות כאלה (שלא כאלחריזי), והשר משיב: "שוטט בחוצות שְׁכָלְךָ וּמָצָא עֲנִינִים יַחְבְּרוּם". ועוד מציע השר מתכונת: "שֶׂא מְשָׁל כְּאֵלוֹ יִהְיֶה אִישׁ לְחִבְרַתְךָ יִשְׁאַלְךָ וְתַעֲנֶנּוּ וְיַעֲנֶךָ וְתִשְׁאַלְהוּ, וְאִישׁ לְחִבְרַתְךָ יִהְיֶה – הֲשֵׁר עֲצֻמוֹ?" אבל אפילו היינו מקבלים את דברי המחבר כאוטוביוגרפיים ממש, חרף הפיקציה של "השר", נותרה בעיה אחת בעינה: הלא סביר להניח שגם קלונימוס וגם אחיו ר' שמואל היו נעלבים כאשר הם היו נתקלים (אפילו במקרה) באריג כזה, המסמיך גסויות למכתב שבח כן, אותו מכתב שנשלח קודם לכן לר' שמואל? אפילו היו שומעים על תערובת כזאת, הלא היו רוגזים?

ב. מחברת כ"ג

כדי להתמודד עם שאלה זאת כדת, כדאי לסקור קצרצרות את שלוש החטיבות הראשונות, תוך הבלטת תעוזות והיותן עצמאיות זו מזו. בחטיבה א', כאמור, מדווח עמנואל על נסיונו לרפא שר זוטר בחצר "שרו", שסבל מעצירות. הריפוי נכשל משום שהחולה התעלם מהוראות עמנואל "הרופא".⁶ הוא העז לכתוב שיר במשך אותו לילה שבו נצטווה לשבות. מצד שני, התרופה אכן פעלה, לדעת עמנואל, אך לא בדרך שבה היא היתה אמורה לפעול:

4 על חייו וכתיבתו של קלונימוס בן קלונימוס ראו שירמך-פליישר תשנ"ז, עמ' 514-541.

5 מחברות עמנואל, א, עמ' 3-4 שורות 1-23.

6 שם, שורות 23-24.

7 שם, עמ' 4-5 שורות 33-54.

8 אין כל עדות לכך שהמחבר היה באמת רופא, מה גם שהוא אינו מונה את חכמת הרפואה בכלל החכמות הרשומות שבידו (מחברות עמנואל, מבוא, עמ' יד).

שור מראתך או חלאתך – שיר הקאת, איש האביון,
 כי תחת צאתו מתחת – יצא מבית חורון עליון?

כלומר, העצירות נפתרה בשיר סרוח!

בתים נועזים אלה מסיימים שיר מתוחכם למדי, שהוא הישג רטורי לא מבוטל: שיר בן עשרים בתים שחרוזה המברית (הקשה) הוא "יון". בכלל, חטיבה א' מתובלת בשיבוצים מפלפלים ועסיסיים, כגון: "וסגור דלתי ביתך מפל עברים כי הרוח גרום לעשות תקיעה ותרוצה ושלשה שברים"¹⁰; ושיבוץ אחר: "תתיה הרופא! חפרתי הלילה שיר מפאר ונחמד, אשר כל הבא אלי ועמד", דהיינו – שיר מרתק.¹¹ לאחר מכן, בהפצרת "השר", מתקף עמנואל בשיר שקול את אותו האדם, על סירובו לשלם עבור "התרופה".

החטיבה השנייה, "מעשה העלמה", הקשורה אל קודמה בקשר רופף בלבד,¹² מתמקדת בחיזורי עמנואל אחר עלמה חנינית: בפתרו חידה, בחכמתו המבריקה (לדעתו ולדעת העלמה), הוא זוכה בפרס המיוחל. תביעתו את הפרס היא שובבנית, בלשון המעטה: "תני נא לי למנה שוק ועליו" – הצבעה על מנתו של הכהן בעבודת הקודש או למנה מכובדת השמורה לגדול שבועם.¹³

נועזות יותר הן מילים שקדמו לכך, ובהן הבטחת העלמה: "הנני נשבעת באל צילום כי הנני נותנת לך את בריתי שלום, ולא אוסיף החושקים עוד לך; רק אשים למישור לבבי העקב: ארפיב אפרים, יחרש יהודה, ישדד לי יעקב" (עמ' 420 שורות 131-133). בהצהרה זו מהדהדת שבועת האל להעניק את חסדיו לפינחס הכהן דווקא על הריגת איש ואישה שקיימו זיווג אסור (במדבר כה, ו-יב); וציטוט מדויק של מילות נבואת נחמה בספר ישעיהו (מ, ד) על הפיכת האל את הלא־ישר לישר ("והיה העקב למישור"), וזאת תוך הצהרת העלמה על הליכתה של העלמה, מבחינה מוסרית, ב"עקוב" דווקא!¹⁴ אך לשיא חילול הקודש מגיע הכתוב בסוף (כאמור לעיל), בהבאת הכתוב בהושע י, יא: "ואפרים עגלה מלמדה אהבתו לדוש, ואני עברתי על טוב צנארה; ארפיב אפרים,

9 עמ' 418 שורות 84-85 (יהושע טו, ה, דרך הלצה).

10 מחברות עמנואל, ב, עמ' 415 שורות 15-16.

11 עמ' 416 שורות 25-26. במקור (שמואל ב, יב) מדובר בפיגורו של עמשא, המוטל על הדרך, שהפריע לחיל שעבר על ידו! בין יתר השיבוצים הפיקטיים נמצאים כאלה המעגנים את המסופר בנאמר בספרים יונה, תהלים ובראשית (עמ' 416-417 שורות 30, 33, 51, 53), ואלה רק דוגמאות ספורות מיני רבות.

12 הקישור הרופף – "תתיה! לו שמעת מפי את אשר קרה לי בימי חרפי עם חשוקתי הנעימה... אז נפלאת הפלא ופלא..." (עמ' 419 שורות 100-101). הגישור כאן מזכיר את "תפארת המעבר" ב"קצידות" – ראו ילון, עמ' 73-88.

13 ראו: ויקרא ז, לג; שמואל א ט, כד. כאן הלך המחבר בעקבות משה אבן עזרא בסוף שיר האזור "דדי יפת תואר ליל חבוק" – ראו שירמן, עמ' 370-371: "אל תחשה למצץ שפה ורוק עד תאחז חקך – תזה ושוק" (שמות כט, כז).

14 לתחכום ולחידוד נוסף מגיע הכתוב כאן: משובצות פה גם מילות ירמיהו (יז, ט): "עקב הלב מפל ואנש הוא". דוגמה נוספת: בפסוק שלפני פסוק זה, אדם הבוטח באל מתואר כך: "והיה עלהו רענן; ומילים אלה באות כמעט מיד בהמשך המחברת, כשאומרת העלמה: "הנני בצל זה אילן התפוח אתלונן... ועלהו רענן!"

יְחַרַשׁ יְהוּדָה, יִשְׁדָּד לִי יַעֲקֹב. וְרָעוּ לָכֶם לְצַדְקָה, קִצְרוּ לִפִּי חֶסֶד, נִירוּ לָכֶם נִיר: וְעַתָּה לְדָרוֹשׁ אֶת ה' עַד יָבֹא יוֹרֵה צֶדֶק לָכֶם". האל מכריז כאן, בשפה מטאפורית, שיאלן את עמו לחזור בתשובה, ומצווה להתכונן לעשות צדק. שפה מטאפורית זו עוברת מטאפוריזציה נוספת בדברי עמנואל, כאשר היא משמשת לתיאור של הפקרות מינית: לא למחזרה בלבד תיאות העלמה להתמסר אלא לכל מאן דבעי – בתנאי שיהיה תלמיד חכם!

בהוסיפו חטא על פשע, אומר עמנואל בסוף יחידה זאת: "ומֵאֲסַף נְפֹשׁוֹת הַחַסְדִּים אֲסַפָּה – עַד פַּה הַגִּיעַ מַעֲשֵׂה הַיָּפָה" (עמ' 421 שורות 160-161). מתפעם השר מחכמתו של עמנואל ומהצלחתו כמחזר עיקש; ולאחר תמיחה על הפחתת מספר יצירותיו כי "חָלָה אֶת רַגְלֵיו" – כאן לשון עקיפין לזיקפה מתמדת (priapism)¹⁵ – הוא מביא את עמנואל לספר על עינויו. הלאה דוהר עמנואל בקריצות עין, כשהוא לוכד ברשתו עוד ועוד שיבוצים (גם ממקורות רבניים) לתאר את סבלו ממחלה זו, המכאיבה והמונעת מן החולה להשתתף בזיווג מיני בגלל כאביו. עמנואל סוטה מנושא זה כדי ללעוג לרופאים:¹⁶ הוא שזור לתוך שיר שקול וקצר מספר מילים קשות לחריוזה (יחסית), כגון "אִמְרָ", "תִּמְרָ", ו"יֵאמְרָ"; וחזור ומוסיף עליהן ("כְּדָרְלְעִמְרָ") בסונוט!¹⁷ ועדות נוספת לגיבוש מעשיות עצמאיות ביצירה זו: הרי בסיפור הראשון הוצג עמנואל כרופא מומחה (דרך ההיתול) והיינו מצפים שינסה לרפא את עצמו, אך אין זכר לכך בסיפור השלישי.

אם עד כאן התרשם הקורא מחוסר הלכידות הספרותי, מה יעשה בפוגשו את החטיבה הסופית, שרק עניין הכישרון הספרותי מהווה גשר דל בינה לבין כל מה שקדם לה?

וַיֹּאמֶר הַשָּׁר: חֲתִיף הַמְשׁוֹרֵר: נְחַמְתָּנִי אַחֲרֵי אֲשֶׁר שִׁירִים מִפְּאָרִים כְּאֵלֶּה הַשְּׁמֻעְתָּנִי; וְעַתָּה הוֹדִיעֲנִי בְּחֶסְדְּךָ אִם רָאִיתָ הַשָּׁר הַנִּכְבָּד רַבִּי קְלוּזְיֵמוּס מִעוּדָךְ, כִּי שֻׁמְעָתִי

15 בין היתר: שופטים ג, כט (שורה 179); ירמיה טו, יח (שורה 180); איוב יג, ד (שורות 184-185). לתיאור אבר המין הגברי במלה "רַגְלֵי" ראו: המחברת, הערך "רגל", ההסבר השני, עמ' 161; באכער, עמ' 468. בין הדוגמאות המובאות במילונים אלה: "וְלֹא עָשָׂה רַגְלָיו" (שמואל ב יט, כה); "וַיִּשְׁעַר הַרְגְלָיִם" (ישעיה ז, כ); "וַיִּלְשֹׁתוֹת אֶת מְיַמֵּי רַגְלֵיהֶם" (מלכים ב יח, כז קרי'). יש הסוברים כי המחלה המוצגת כאן היא דלקת כאובה שבפרק הבוהן (פודגרה או צינית – gout), שלפי התלמוד הבבלי (סוטה י ע"א) הוא ההסבר לביטוי "חָלָה אֶת רַגְלָיו" שבמלכים א טו, כג. אמנם זה הפירוש המתאים לכתוב "אֶת רַגְלֵי חֲלִיתִי" שבשער י"ד של מחברות עמנואל (עמ' 147 שורה 3), ברם תיאור המחלה של עמנואל כאן הולם יותר את מחלת הַפְּרִיֶּאפּוּס (זיקפה מתמדת), בעיקר משום שמשחקי המילים בנויים על פירוש זה: "וַיִּבֹא גַם הַנְּצָב אַחֲרַי הַלֵּב" – תיאור דקירת עגלון מלך שמשחקי המילים בנויים על פירוש זה: "וַיִּבֹא גַם הַנְּצָב אַחֲרַי הַלֵּב" – תיאור דקירת עגלון מלך שמשחקי המילים בנויים על פירוש זה: "וַיִּבֹא גַם הַנְּצָב אַחֲרַי הַלֵּב". מראב (עמ' 422 שורה 179 – שופטים ג, כב) – שפירושו כאן הוא "עמד אבר המין לאחר שהתחמם"; "עַמְמָתִי כֹל יְמֵי הָעָמֵר תִּתְמָר מִקְשָׁה" (שורות 179-180) – תיאור היתולי להתרוממות אבר המין, תמונה שחוזרת בשורה 186. אי יכולתו של עמנואל לקיים יחסי מין – "לֹא נַגְשָׁתִי אֶל אִשָּׁה כִּי הָיָה כְּאֵבִי נִצָּח וּמִקְתֵּי אָנוּשָׁה" (עמ' 422 שורה 180) – הולם יותר את חולי הפריאפיזם מאשר את הצינית. מודגש גם כי לא ניתן להעלים את התופעה: "כְּאֵבִי... נִרְאָה בְּצִלְלִי" (שורה 182); ואף זה הולם יותר פריאפיזם. אפילו הרמז לשמות כא, יט, "אֶלְכָה בְּחוּץ בְּלֵא מִשְׁעַתָּה" (עמ' 423 שורה 201), אשר לכאורה מעיד על צינית, שופע הומור: "מקל" הוא שם נרדף ל"משענת", והרי עוד רמז לזיקפת הדובר.

16 הלעג לרופאים הוא נושא חביב בספרות העברית בימי הביניים – ראו: דישון; שירמך-פליישר תשנ"ה, וכן שירמך-פליישר תשנ"ז במפתח הכללי בערך "רפואה".

17 עמ' 422 שורה 186-עמ' 423 שורה 204.

כי הוא לבדו בזמן חשוק ונאהב, ולו לשון הזקב והאדרכת; וכל שר ומליץ וזלתו כגנב נמצא במחברת (עמ' 424 שורות 211-215).

עמנואל משיב בחיוב, ומכריז אף הוא על קלונימוס כיחיד בזמן, גדול הדור בחכמה, וראש למליצים (דהיינו, הכותבים פרוזה חרוזה), וממשיך בדיווח על מכתבו לר' שמואל, שתואר לעיל; והמחברת מסתיימת בעוד מנה של שבח לעמנואל מפי פטרונו, השר.

ג. זיקות נסתרות

על אף כל הנאמר לעיל, יש לשער שקלונימוס ואחיו לא היו נעלבים מהאריג המזור הזה שהוא מחברת כ"ג, ואפילו נהנו ממנו – וזאת בגין מלאכת איגוד סמויה וכן מסר סמוי. לא ניתן לומר שאין כל קשר בין חטיבותיה של המחברת – סיפורים א' וג' עניינם מחלות וסבל והם קשורים לפחות בקשר הניגוד: בראשון עמנואל טוען שריפא חולה (ריפוי פיקטיבי), ובשלישי רופאי האליל אינם מצליחים לרפא את החולה עמנואל; הצד השווה הוא שגם פה וגם פה מראשמים רופאים בהתחזות. ועוד ניגוד: המשורר בסיפור א' כתב, בתליו, שיר קלוקל; החולה בסיפור ג', עמנואל – שירים מעולים. אך מזה לליכוד אורגני רב הדרך.

כפתרון חלקי לבעיית הרכב מחברת זו יש לזכור שקלונימוס עצמו היה אמן הפרוזה החרוזה וחיבר סאטירה בשם "כלימת הרופאים", שבה לעג מלוא הפה לרופאים; אם כן, עמנואל הרומי מרשה לעצמו לבדר את האיש המכובד הזה בשפה שבוודאי תנעם לו. בקשור לכך, יש לשים לב לאחד התארים שמעניק עמנואל לקלונימוס במחברת, "אבן בוחן" (עמ' 426 שורה 264 – וכאן ציטוט מישעיה כח, טז), שהוא שם היצירה שבה מופיעה כלימת הרופאים של קלונימוס, עם שפע סאטירות על חגיגת היהודים את חגיגה ועל בעלי מקצוע שונים, כולל משוררים.¹⁸

אך להשלמת התשובה על שאלת מלאכת השעטנו, יש לקרוא קריאה מדקדקת בכל הקשור לענייני רופאים, מחלה וריפוי במחברת כ"ג. קריאה זאת תחשוף השוואה היתולית: מול רופא סיפור א' והריפוי האבסורדי שהוא מרפא, ומול רופאי האליל של סיפור ג'.

18 על קלונימוס וכתובתו ראו לעיל, הערה 4 – ובמיוחד שירמן-פליישר תשנ"ז, עמ' 529-540 (על "אבן בוחן"), ושירמן, ב, עמ' 499-515, שם ניתן לקרוא את הסאטירות הן על הרופאים הן על המשוררים. ודאי שגם לענו של עמנואל למשורר הקלוקל היה מנעים לקלונימוס. והרי עוד עדות שהכוונה בהצגת מומחיותו של עמנואל בחטיבה א' אינה אלא סאטירה נגד רופאים: שם הוא טוען, "וְאֶכֶן לֹא רְפוּאָה נִמְרָצָת מִזְמַרְת הָרְפוּאוֹת נִקְבְּצָת הִיְתָה בְּסִפְרֵי אֲפוּקְרָט רוֹבְצָת" (עמ' 415 שורות 9-10); והרי באבן בוחן של קלונימוס כתוב על מי "שִׁיתְפָּאָר בְּחֻקְמַת הָרְפוּאוֹת, וְסִפְר... כִּי עָמוּ סוּדוֹת בְּקִירוֹת לְבוֹ חֲרוּתִים לְהַחְזִיר נְשָׁמוֹת לְפָגְרִים מֵתִים. יֵאמֶר, יֵשׁ לִי סִפֵּר רְפוּאוֹת הַגְּנוּ וְסִפְרֵי אֲבוּקְרָט וְגִלְגִּינֹס וְסִפְרֵי שְׁאָר הַחֻקְמִים..." (שירמן, עמ' 510 שורות 1-4). השוואה מדקדקת בין דבריהם הסאטיריים של המחבר וקלונימוס על רופאים ומשוררים, היא משימה רצויה.

עומד קלונימוס, המרפא האמיתי: "הוא יִרְדֵּן לְצַרְעָתָנוּ" (עמ' 242 שורה 228).¹⁹ מול השירה הקלוקלת של החולה העצור, וליד שירתו המעולה של עמנואל – כתביו המשובחים של קלונימוס.²⁰ עמנואל משמח את השר בסיפורו ובשירו על המשורר הקלוקל (עמ' 419 שורה 99); עמנואל מכונה "בעל השירים הצחים" על ידי הנערה (עמ' 421 שורה 155); עמנואל מתפאר על שירתו ומליצתו, ודווקא בימי חליו (עמ' 422 שורות 169-170), וכן על מספרם העצום של שירים אלה (שורות 174-176). כנגד זה, אומר עמנואל על קלונימוס: "יִכָּל שֶׁר וּמְלִיץ זולתו פִּנְנָב מְצָא בַּמַּחְתֶּרֶת" (עמ' 242 שורות 214-215); וכמליצתו ו"יִחְרִיד בְּמְלִיצָתוֹ" (שורה 226).²¹ גם חכמתו המוצהרת והמשובחת של עמנואל מטרימה תכונה בולטת זו בתיאור קלונימוס ואחיו.²² לפנינו אפוא היקש מקלונימוס (ואחיו) לעמנואל. ועוד, כנגד שיפעת תרגומיו של קלונימוס, עליו "יאמר (קלונימוס) לְכָל אֲשֶׁר יִקְרָב, יֵשׁ לִי רֵב!" (עמ' 424 שורה 224), בא שיר שבח (דווקא קצרצר) שכתב עמנואל לכבוד קלונימוס, אשר עליו אמר המהולל הנפעם כאשר ראה אותו: "יֵשׁ לִי רֵב!" (עמ' 424 שורה 229).

אך לא די לו למחבר להבליט בכל אלה החזרות את הזדהותו עם קלונימוס המליצי והחכם;²³ הוא גם מקשר את עצמו למהוללי המחברת בחזרה משולשת על אותו שיבוץ (ישעיה נח, יא). על סיפור המשורר העצור הכריז ה"שר" הנפעם: "כִּי זֶה הַמַּעֲשֶׂה הַשְּׂבִיעַ בְּצַחְצוּחוֹת נִפְשׁוֹ" (עמ' 417 שורה 54); ולהלן, כנגד זה, מכריז עמנואל על קלונימוס: "וַיִּשְׂבִּיעַ בְּצַחְצוּחוֹת הַנְּפֹשׁוֹת, וְהַעֲצֻמוֹת יִחְלִיץ" (עמ' 424 שורה 226); ולהלן, על מכתבו של ר' שמואל: "הַשְּׂבִיעַ בְּצַחְצוּחוֹת נִפְשָׁנוּ" (עמ' 426 שורות 262-263).

יש בדגם המצטבר עד כה, בהזדהות סמויה בין מחבר המחברת (ודמות המחבר) לבין מהולליו, מן המשותף לדגם אחדות מוכר בשירת החול השקולה בספרד. ר' שמואל הנגיד, בשירי שבח וידידות שלו, הירבה להשוות את עצמו, בעקיפין, עם נמעניו ועם

- 19 עוד חזרה משמעותית בעניין מחלות ותרופות היא "אֵילָן הַתְּפוּחַ... אֲשֶׁר עֲלָהּ לְתֵרוּפָה" (עמ' 420 שורה 135), בסיפור העלמה. חזרות על "צרי" ו"צרי גלעד" אף הן משמעותיות: בחטיבה ג' – "צַר לִי צָרִי גִלְעָד וְאֵין אִישׁ יִתְּנָה מִמֶּנּוּ בְּצַנְצָנִי מֵלֵא הָעֶמֶר" (עמ' 423 שורה 191), וגם קצת לאחר מכן, שורות 3-4 בסוגט – "אוּ מִן צָרִי גִלְעָד קָחָה לָךְ חֶמֶר לְהִיּוֹת צָרִי אֶל מַחְלָה גּוֹשְׁנֵת" (עמ' 423 שורות 199-200); ובחטיבה ד', הבית השני של שיר צימודים – "וְאִתָּה הוּא צָרִי גִלְעָד לְנִגְעוֹ (של הדור); לְצַרְעָתוֹ תִּהְיֶה יִרְדֵּן יְרֵחוֹ" (עמ' 424 שורה 231).
- 20 לדגם הזה יש להכניס גם את השבחים שמעטיר השר על עמנואל – והם עיקר הדבק המחבר בין מעשייה למעשייה (שורות 53-55, 99-100, 162-167, 211-214; ובסוף, 326-330).
- 21 בכלל, רבות החזרות על המלה "שיר" – חטיבה א: שורות 18, 27, 29, 32, (2x), 34, 40, 58, 61, (2x)66, 72, 73, 77, 84, 86, (2x)91; חטיבה ב: 155; חטיבה ג: 166, 169, 173, 177; חטיבה ד: 226, 229, 232, 242, 243; ועל המלה "מליצה" – חטיבה א: שורות 18, 33, 36; חטיבה ג: שורה 169; חטיבה ד: שורות 217, 218, 226, (2x)252, 245, 227.
- 22 חטיבה א: שורות 13, 20, 101; חטיבה ב: שורות 153, 154, 156, 162, 164; חטיבה ג: שורה 171; חטיבה ד: שורות 217, 225, 247, 255, 260, 265-267, 274, 282, 292. וראו במיוחד שורות 146 ר282, שם מחוברים חכמה וחשק.
- 23 ניתן להבין שבנקודה אחת עמנואל עולה על קלונימוס – באשר זה לא כתב שירים שקולים; אמנם עמנואל לא הישווה את עצמו בגלוי לקלונימוס בעניין זה (שורות 225-226).

האל ותורתו, בעיקר על ידי ההעמדה של תכונות משותפות, כגון חכמה, גדולה וייחודיות; וזאת, לרוב, בחזרות על מילים או על שורשים.²⁴

נשאר אמנם שאלת מקומה של העלילה על עלמת החן במחברת זאת. אף כאן ניתן לאתר היקש מסוים, אם כי אחר מזה שהוצג זה עתה. תחילה נשים לב ללשון השבח לר' קלונימוס, שעליו מזהיר עמנואל "השיב הזמן את הגולה אשר גול" (עמ' 426 שורה 273). ההקשר המלא מעיד על חסדי האל לאומתו: "סלו לרוכב בערבות פי לא תם זכות אבות ואם עד כה לחם אפירים ודגן שמים מפלינו אול – השיב הזמן את הגולה אשר גול" (שורות 272-273). אמנם בזאת הלשון הנדירה כבר נתקל הקורא, בתיאור אושרו של עמנואל החושק בעקבות זכייתו בחשוקתו: "ויהי היום השיב הזמן את הגולה אשר גול והביאני המזל לרעות בגנים וללקוט שושנים" (עמ' 419 שורות 109-110).

מכאן, הבה נשים לב לשימוש הנרחב בחטיבה ב' בשיבוצים משיר השירים. יופיה של העלמה, גישתו ונהייתו של עמנואל אליה, אף הצהרות השניים, מנוסחים פעם אחר פעם במילות ובציטוטים משיר השירים, שנתפרשו על ידי חז"ל כאלגוריה על היחסים שבין כנסת ישראל לבין הקב"ה. משוררי ספרד החזירו את אלה לפשוטם הארוטי-האהבי בשירי החשק, כלומר ל"פשט" המטאפורי שבו ההנאה מהטבע משמעה הנאה מגופה של החשוקה. לדוגמה: "יפה כלבנה ברה פחמה" (עמ' 429 שורה 104 – שיר השירים ו, י); "והביאני המזל לרעות בגנים וללקוט שושנים" (עמ' 419 שורות 109-110 – שם שם ו, ב), "ולראות הפרקה הגפן הנצו הרמונים" (שורה 110 – שם שם, יא).²⁵

עמנואל שאל משיר השירים גם בהתייחסו לקלונימוס: "ראיתו ואל תדר הורתי הביאיתו" (עמ' 424 שורה 215 – שיר השירים ג, ד); "ארינו מרו עם בשמי, ואכלנו יצרו ודבשו ומנעמיו" (עמ' 428 שורות 276-277 – שם ה, א); "מן הוא... הירוד... מראש אמנה, ממעונות אריות מהררי נמרים" (עמ' 428 שורות 306-307 – שם ד, ה). נוסף על זאת, נמצא כתוב על ר' שמואל כי "ראינו מכתבך דגול מרבות" (עמ' 426 שורה 261 – שם ה, י). בולט הדמיון בין יחסו של עמנואל המחזר כלפי חשוקתו לאהדתו של עמנואל לקלונימוס, אך בהבדל מהותי למדי: כאן אהבת הבשרים וכאן אהבה רוחנית; כאן משיכה לאשה מופקרת בהליכותיה וכאן לתלמיד חכם ומנהיג בעמו.

24 סגל, אמת; סגל, שיר. במאמר השני מובאות גם דוגמאות לשימוש בסגנון אוגד זה בשירת אבן גבירול. לניתוח מחברת י"ד במחברות עמנואל, ניתוח העומד על הבהרת האנלוגיה בין העלילה המרכזית ובין זאת של סיפור המסגרת, ראו מלכאל.

25 מלבד הדוגמאות המצוינות לעיל ראו עוד: "והנה היפה ציניה ביונים על אפיקי מים" (עמ' 419 שורה 111 – שיר השירים ה, יב); "ואקום ואלף בלב עליו אל היפה אשר כמו שחר נשקפה" (שורות 113-114 – שם ו, י); "שלוש עליה הנאה והמענה אשר בשושני הידיות סגנה" (עמ' 420 שורה 115 – שם ז, א); "ולא ירדוף אותי בשוקים וברחובות" (עמ' 420 שורה 124 – שם ג, ב); "צבית חן בתפוח תעורר/ תשוקה לחסות תחת צלליו" (עמ' 421 שורה 144 – שם ח, ה); "הגד דודי אשכול הפפר" (שורה 155 – שם טו, יד); "ואני פשוטנה בין החחים" (שורה 155 – שם ב, ב); "שמאלה תחת לראשי וימינה תחבקני" (שורה 158 – שם שם, ו).

המכנה המשותף של אהבת עמנואל לעלמה, לקלונימוס ולר' שמואל, מעוצב בתיאורים רבים. בפרט רב השימוש בשורש אה"ב: עמנואל מדבר על "אַהְבַּתָּה" (עמ' 419 שורה 106; עמ' 420 שורה 122) ועל "אַהְבַּתִּי" (עמ' 421 שורה 151), ואומר "הַתְּעַלְסֵנוּ בְּאַהְבֵּים וְתָהִי אַהְבַּתְנוּ יוֹם יוֹם נֹסֶפֶת הַלֵּכֶת וְעוֹדְפֶת" (עמ' 421 שורות 159-160) – וכל זה כמובן (כולל השימוש בשיר השירים) בתיאור אהבה התלויה בדבר. מאידך בולט השימוש באותו שורש בחטיבה ד' לאפיין קשר רגשירוחני: "אַהְבַּת עוֹלָם אַהְבַּתִּי וְעַל פֶּן חֶסֶד מְשַׁכְּתִי" (עמ' 425 שורה 233), ו"אַהְבַּת מְעַלְתְּכֶם יְרָתָה בְּנו חֶצִי" (שורה 254).

להדגשה מיוחדת ונדירה זוכה החזרה בשורש אה"ב בתוך מה שניתן לכנות "השיבוץ המפולג",²⁶ דהיינו פילוג הכתוב בתהלים כט, ז-ט – "קוֹל ה' חֹצֵב לְהַבּוֹת אֵשׁ. קוֹל ה' יַחֲזִיל מִדְּבַר, יַחֲזִיל ה' מִדְּבַר קִדְשׁ. קוֹל ה' יַחֲלֵל אֵילוֹת". לר' שמואל כותב עמנואל: "רְאִינוּ מִכְתָּבְךָ דְּגוּל מְרַבּוֹת יַחֲלֵל אֵילוֹת הָאֱהָבוֹת" (עמ' 426 שורה 262), בהוספת התבה "הָאֱהָבוֹת" למקור התנ"כי; ולאחר מכן, בשבח קלונימוס, "יְקוֹל מְעַלְתוֹ חוֹצֵב לְאַהְבּוֹת אֵשׁ" (עמ' 427 שורות 282-283), בשינוי "לְהַבּוֹת" ל"לְאַהְבּוֹת". ועוד, הדימוי צב־צביה בתיאור חושק וחשוקה מוכר, וכן מילים נרדפות לו: "נִפְשִׁי [נפש עמנואל]... כְּאֵל אֲרֻגָּה... צְבִית חוּ... הַיְעַלָּה" (עמ' 420 שורה 116; עמ' 421 שורות 144, 162); אך נמצא בחטיבה ד' מליצה שלא ציפינו לה: "יַחֲלֵל אֵילוֹת הָאֱהָבוֹת" (עמ' 426 שורה 262).

אין זה מפתיע שעמנואל מתאר את הנערה כחשוקה ואת עצמו כחושק, וגם כחושק הסובל, במיטב המסורת של שירת החשק הערבית והעברית מימי הביניים, כגון: "חֲשַׁקְתִּי בְיָמֵי חַרְפֵי אִשָּׁה נְעִימָה" (עמ' 419 שורה 104), "חֲשַׁקְתִּיהָ חֲשַׁק עֲצוּם וְאַחֲזָר" (שורה 105), "הוּי הַחֹשֶׁק הַנְּמָקָר וְהַמְרָ" (עמ' 420 שורה 128), ו"אַתָּה רֵאשׁוֹן לְכָל סֶבֶל בֵּית הַחֹשֶׁקִים" (עמ' 422 שורות 163-164).²⁷ פחות צפוי שיכנה את מהוללו חשוק ואת עצמו (ואחרים) חושק (חושקים) סובל (סובלים): "הוּא לְבָדוּ בְזִמְן חֲשׂוֹק וְנֶאֱהָב" (עמ' 424 שורה 213), "לֵב חֲכְמִינוּ מִחֲשָׁקוֹ יִתְאַשׁ" (עמ' 427 שורה 282), "וְחֲשַׁק אַהְבַּת מְעַלְתְּכֶם עַל גְּבוּוֹ הָאֲרִיף מְעִנִית" (עמ' 428 שורות 309-310),²⁸ ו"לְהַפְלִיגַת חֲשָׁקוֹ לְשׁוּב אֲלֵיכֶם [למשפחתו]" (שורה 318).

אך לא תמו בזה הדמינות והחזרות. "אֲזָר" ו"יַפְעָה" מופיעות – ובצירוף הסמיכות דווקא – בתיאור היפה: "וְאֲזָר יַפְעַתְךָ אוֹתִי יוֹם יוֹם עוֹשֶׁק" (עמ' 420 שורה 116); וכן – "קִנִּיתִי אוֹתִי... וְאֲזָר יַפְעַתִּי" (עמ' 421 שורה 150). ועל קלונימוס נאמר: "אַעְרֶף לְפָנַי יַפְעַת שְׁמִשׁוֹ נֵר הַלֵּי" (עמ' 427 שורה 284), וגם "וּשְׁמֵרְנוּהוּ כְּבַת עֵינַי לְמַעַלְתּוֹ וְלִיַּפְעַת

26 שם התופעה – הצעת כותב שורות אלה; ראוי לחפש אחר דוגמאות נוספות בשירת ימי הביניים בכלל ובשירת עמנואל בפרט.

27 וגם בעמ' 420 בשורה 117. והמילה "בְּחֲשָׁקִי/חֲשָׁקִי" – שורה 119 (פעמיים); ו"חֲשׂוֹקָה" – עמ' 421 שורה 144.

28 השימוש בתהלים כט, ג – "עַל גְּבֵי תְרִישׁוֹ חֲרָשִׁים הָאֲרִיכוּ לְמַעַנִּיתָם" – מעיד על ההשפעה על עמנואל של שמואל הנגיד, בשיר החשק שלו "אֲשׁוּט כְּהֶלֶךְ", שם נאמר: "אֲשַׁמַּע גְּדוּפָה וְעַל גְּבֵי כְּמוֹ מְעִנִּיתִי חוֹרֵשׁ אֲרָכָה לְמַעַנְךָ וְעֲלִיכִי" – ראו שמואל הנגיד, עמ' 299, שיר קסז, בית ב.

אורו.²⁹ מלבד זאת, בחזרות על השורש נע"מ,³⁰ יצר המשורר הד ברור בנאמר ביחידה ד' – "וּמְצָאנוּ בַּחֲבֵרְתוֹ כָּל נְעִימוֹת וְשִׁלְמוֹת" (עמ' 428 שורה 301) – לנאמר ביחידה ב': "לֹא תִקְוֶה מִמְּנֵי מַעוֹלָם נְעִימוֹת" (עמ' 421 שורה 148).

ועוד לא תמו הקישורים. בחטיבה ב' נמצא רעב וצמא מול שובע ושפע: "עַד מָתִי תִהְיֶה נִפְשִׁי הַנּוֹגָה עַל מִי יְדִידוֹתֶיךָ עוֹרְגָה" (עמ' 420 שורות 115-116); "וַיִּמָּה יִהְיֶה הָעֶרְבוֹן אֲשֶׁר תִּתְּנִי אֵלַי לְשֹׁכֵר רָעֲבוֹן?" (עמ' 421 שורה 152); "וַתִּינִיְקֵנִי דָבֶשׁ מִסְּלִיעָה וְשִׁמֶן מִחֲלָמִישׁ צוּר לְשִׁבְעָה" (עמ' 421 שורה 162-עמ' 422 שורה 163). וכנגד זה בחטיבה ד': "כִּי הוּא לְבַדּוֹ בְּמַלְיָצוֹת יְרֹוּהָ צִמְאֹנָה" (עמ' 425 שורות 251-252); וגם: "מָה יַעֲשֶׂה הַצִּמְאִים אֶל מִי הַמְּזֹמָה אִם מַעֲנֵנִיו לֹא יִזְלוּ מִטְרוֹת הַחֲכֵמָה... וְהִיא מְרַב עֲשׂוֹת חֶלֶב אֲכַלְנוּ חֲמָאָה" (עמ' 427 שורה 300-עמ' 428 שורה 302).³¹

במערכת הגדושה הזאת של היקשים מחקה המחבר את מלאכת האיגוד של משה אבן עזרא. יעל פלדמן מראה שבמספר שירים של אבן עזרא יש למצוא בחלק א' דמותי-ישות נערצה ובחלק ב' דמות המהולל, הנערצה עוד יותר. כך בשיר "גְּדוּדֵי לֵיל גְּדוּד" נמשכים הלבבות משיכה ארוטית למוזג היין החינני, אך למהולל, משיכה נפשית. ועוד, הדמות הראשונה אינה מושלמת: בשיר הנוכח הצבי "מְחִיָּה", אך "קוֹטֵל" קרבנות, שעה שהמהולל אינו מזיק כלל וכלל אלא לרשעים.³² דומה המצב ביצירת עמנואל, אך בשינוי ניכר – כאן חטיבת החשק היתולית ונועזת למדי.³³

לסיכום, אף כי בקריאה ראשונה נראתה המחברת כמלאכת שעטנו מהולה בחוצפה, הרי שהבדיקה המדוקדקת הראתה קישורים של ממש בין חלקיה, קישורים שרובם נועדו לבדר ולשעשע, בין היתר את שמואל הנשיא ואת אחיו קלונימוס. ואולי דווקא משום

29 ישנה גם חזרה על השורש יפ"ה: החשוקה מכונה בכינוי "היפה" (שורות 104, 111, 114, 121, 161); ועל המהולל נאמר, לתיאור מידותיו הרוחניות, "מִשֶּׁךְ בְּיָפוֹ הֶלְבָבוֹת" (עמ' 426 שורה 271), וגם "מָה יָפִיו וַיִּמָּה טוֹבוֹ, נִכְבְּדוֹת מְדַבֵּר בּוֹ" (שורות 279-280).

30 שורות 100, 104, 148.

31 עוד מילים וביטויים הקשורים למוטיב שפע/שובע בחטיבה ד': שורות 226, 252, 262-263, 272-273, 275-276, 281, 285-286, 296, 300, 301-303, 305-307. בשורות 257-276 ובשורה 307 המוטיב מתבטא בשיבוצים משיר השירים.

32 פלדמן, עמ' 24-39.

33 קשרים רבים נוספים ומגוונים יש בין חטיבות מחברת כ"ג. היצירה כולה פותחת במילים מנחות, שעליהן כבר עמדנו, המחוות רמזים (סמויים) לבאות, נוסח "תפארת הפתיחה" בשירה השקולה: "אָמַר עֲמֵנוּאֵל הַמְּחַבֵּר: בְּהִיּוֹתִי עִם הַשֶּׁר, יְרוּם הַדּוֹד, חֲשַׁבּוּ גּוֹאֲלֵי וְרַעֲיוֹ הִיּוֹתִי אִישׁ סוּדוֹ; אֶהְבֵּתִים וְאֶהְבּוּנִי, וְלָרֹפֵא מִמָּחָה חֲשַׁבּוּנִי, וְאֵלַי יָבֹא כָּל אִישׁ אֲשֶׁר לוֹ הִנְגַע וּמִקְרָה רַע אוֹ פָּנַע וְהִיּוֹתִי מְרַפָּא אוֹתָם כְּרַנְעִי" (עמ' 415 שורות 1-3). אפילו הניב ה"נייטרלי" לכאורה, "יְרוּם הַדּוֹד", מבשר על מוטיב עליונות/רוממות/גובה שיתפקד בכל חטיבה; והיצירה כולה עטופה במילה "גוֹאֵל": בסוף נאמר "אִתָּה בַעַל הַלְשׁוֹן וְלִשְׁרֵי וְלִמְלִיצָה גּוֹאֵל וְרֹאשׁוֹן" (עמ' 429 שורה 327). כאן הולך עמנואל בעקבות אבן גבירול והלוי (ועוד) – ראו מירסקי. וישנם עוד מוטיבים ושורשים אוגדים רבים המופיעים בחלקיו השונים של המחברת, וביניהם: טוב, מאורות, מן, שלום, פלא, האל, שמחה, סוד, שבעה, חרפה ומים. ועוד יש לבדוק את הסוגיה של מערכות דומות או זהות של שיבוצים הפוורת ביצירה, כגון מילות, ניבים, או שביר פסוקים מקראיים שעניינם נבואה, התגלות או גאולה.

שקלונימוס גם הוא היה סאטיריקן, הירשה לעצמו המחבר להתחכם בדרך זו, דרך היונקת מסגנונות ליכוד שטופחו על ידי גדולי משוררינו בספרד.

ד. עמנואל ואלחריזי

אמנם לא רק משמואל הנגיד, שלמה אבן גבירול, משה אבן עזרא ויהודה הלוי למד עמנואל, אלא גם מאדם שעמנואל ציין דווקא כאחד שבדרכו לא הלך – יהודה אלחריזי:

רבי יהודה חריזי בגאוונו כון לחבר ספר מתחלת ענינו וחבר השירים והמליצות
החרותות אשר היו לענין הספר נאותות ולקח בידו מטה שכלו ועשה בו את
האותות; אמנם אני – המליצות והשירים חברתי קצתם בימי הנעורים וקצתם
בימי העדנה וקצתם בימי הזקנה; לא כונתי לחבר ספר מהם ומה יהיה הענין
אשר יקבץ ביניהם...³⁴

דוגמא מובהקת לחיבור מעשייה של גסויות עם שבח רציני מופיע בספר תחכמוני, בשער ג', על משוררי ספרד והערכתם. אך לפני היסטוריה זו נמצא תיאור סעודה כיד המלך, והיא מחוללת ביד ודונית – ידו של זקן זולל וסובא, הגורפת כל מאכל בגסות מדהימה; והכול מתואר בקריצת עין ובגיוס שיבוצים רבים מן המקרא. טרם הבחינו חוקרים שלפנינו יותר מהומור: לפנינו השוואה מכוונת, אם כי סמויה, של חבר הקיני – המייצג כאן את אלחריזי – עם יהודה הלוי. על כלות חבר הקיני, בגסות מדהימה, את כל האוכל בשולחן בסעודה אומר המגיד, הימן האַרְחִי: "ולא שקט עד כל הנמצא לקט... ולא השאיר לפנינו כל מאומה: כגן עֵדֶן האַרְץ לפניו ואתריו מדבר שְׁמֵמָה" (עמ' 40 שורות 23-25);³⁵ על כלות ריה"ל את טוב אוצרות השירה, מצהיר חבר הקיני (עמודים ספורים לאחזר מכן): "הוא בא באוצר השיר ושלל בית נכתה ולקח כל כלי חמדתו ויצא וסגר השער אחרי צאתו; וכל היוצאים בעקבותיו... לא השיגו אבק מרַכְבוֹתָיו" (עמ' 46 שורות 7-9). הימן מעיד שחלקי הגוף של הזקן הזולל הם בחזקת כלי זין: "והטלאים מחרב שניו יראים... הראיתם איש כזה אשר שפתו חניתו ולשונו קלשונו ושניו אַנְיָו?" (עמ' 40 שורה 15; עמ' 41 שורות 1-2).³⁶ אף שפת חבר הקיני בשבח סגולות ריה"ל רוויה מטאפוריקה של לחימה וכלי זין: "יושב בשבת תחכמוני, הוא עדינו העצני – והוא עוזר את חניתו על הנפילים... כי במלאכת הפייט לשונו חץ ברור ושחוט... ובקרב שיר שבתיו הם שלחיו להלחם, ושיתיו הם רמתיו" (עמ' 46 שורות 3-4, 11-12, 26-27).³⁷

34 מחברות עמנואל, א, עמ' 5 שורות 40-44.

35 ההפניות מתייחסות לתחכמוני.

36 "ולשונו קלשונו" מזכיר את לשון אבן גבירול בשירו "נחר בקראי גרוני": "כי קלשוני לשוני" – ראו אבן גבירול, עמ' 230 בית 28.

37 ובקשור לכך: על הזקן נאמר "והבשר... צועק לנגד הקים, נתנני ה' בידי לא אוכל קים" (עמ' 40

להדגשה כפולה ומכופלת וזכה משיכתו של הזקן את כל האוכל אליו: "וְהַבֶּשֶׂר – אֵלָיו בְּכַבְלֵי בְרוֹל נֶאָסַר יִמְשְׁכֶהוּ אֵלָיו בְּלִשְׁוֹנוֹ... וְהַבֶּשֶׂר הַשָּׁמֶן יִמְשְׁכֶהוּ בְּשֵׁתֵי יָדָיִם... וְזוּרְעוֹתָיו הַקְּעָרָה יִתְמַכּוּ, וְכָל אֲשֶׁר בָּהּ אֵלָיו יִמְשָׁכוּ... וְכָל חֲתִיכָה שְׂמִנָּה אֲשֶׁר מֵרְחוֹק יִרְאֶנָּה – בְּעֵבֹתוֹת אֲהַבָּה יִמְשְׁכֶנָּה" (עמ' 40 שורות 6-7, 9-11, 13-14); אף בתיאור סגולותיו של ריה"ל בשבחי הקיני נמצא את עניין המשיכה: "וּבְשִׁירֵי תַפְלוּתָיו יִמְשֹׁף כָּל לֵב וְיִכְבְּשֵׁנוּ" (עמ' 46 שורה 13). זוללנותו של הזקן משולה לאש אוכלת: "וּמִפְּי לְפִידֵים יִהְלָכוּ" (עמ' 40 שורה 12); אף לשון אש נשתמרה בתיאור חיבור ריה"ל את שיריו: "וּבְשִׁירֵי חֶשֶׁק נִיבּוֹ כְּשִׁכְבַּת הַטֵּל, וּגְחָלִים בְּעָרוּ מִמֶּנּוּ" (עמ' 46 שורה 14).³⁸

בתאר הימן את כוחו של הזקן כרטור, בטרם זוהה זולל זה כחבר הקיני, מודגשים הן קולו העז והן חוכמתו: "הִרְדּוּ לְרַעַם אֲמָרָיו" (עמ' 42 שורות 21-22); ובסוף השער אומר הימן על חבר: "הִשִּׁיב כָּל לְשׁוֹן נֶאֱלָמֶת וְכָל חֲכָמָה נְעֻלְמֶת וְכָל נֶפֶשׁ נִכְלָמֶת" (עמ' 47 שורות 13-14). וכאלה התכונות מוזכרות בתאר הקיני את כוחו של ריה"ל: "וְכִאֲרֵי יִרְיעַ אֶף יִצְרִיחַ" (עמ' 46 שורות 19-20); "וְכָל שִׁירָיו לֵב הַחֲכָמִים יַחְתּוּן וְכִמְעַט לְפָנָיו סָף אֶסֶף וְאֶזְלֵת יָד יְדוּתוֹן... יוֹם עָרְכוּ חֲכָמִים מִלְחָמוֹת שִׁיר / יְהוּדָה הוּא אֲשֶׁר גָּבַר בְּאֲחִיו" (עמ' 46 שורות 5-6; עמ' 47 שורות 11-12).

בשיר ההתפארות של חבר הקיני בסוף השער, שיר של שלושה בתים, מופיעה המלה "ראש" לא פחות משלוש פעמים להבלטת עליונותו של חבר/אלחריזי, ופעם אחת היא צמודה למלה "מליצה": "וְלִי נֶפֶשׁ עָלֵי רֹאשׁ עֵשׂ מְכוֹנָה... וַיִּשַׁח רֹאשׁ תְּלִי... וְאִם יֵשׁ לְמִלְצִיחָה רֹאשׁ אֲנִי צִיץ" (עמ' 47 שורות 18-24); ואת הלשון הזאת נמצא בתאר חבר את שירת ריה"ל: "וְשִׁירֵי הַלְוִי רַבִּי יְהוּדָה לְוִיֵּת חֵן לְרֹאשׁ הַתְּעוּדָה... וְאִם יַחְבֵּר אֲגֵרֶת אוּ מְגִלָּה תִּמְצָא כָּל מְלִיצָה יִפָּה בָּהּ כְּלוּלָה" (עמ' 46 שורות 1-2, 15-16). זאת ועוד, בסוף השער משבח הימן את חבר הקיני על היותו יחיד בהישגיו כמשורר: "וְכִאֲשֶׁר שְׁמַעְתִּי תִקְףֵ שִׁירוֹ וְהִגִּינוּ וְצָחֹת לְשׁוֹנוֹ – יִדְעַתִּי כִּי הוּא הַיְחִיד בְּדוֹרוֹ מֵאִין שְׁנִי" (עמ' 47 שורות 24-25). מחמאה דומה מוענקת לריה"ל מפיו של חבר הקיני: "וְהוּא בָּא בְּחִדְרַ הַשִּׁיר לְבַדּוֹ / עֲדֵי צֵאתוֹ, וְסָגַר אֶת פֶּתְחֵיו" (שם שורות 3-4).³⁹

ז. סיכום

סוף דבר, אין לקבל כפשוטו את ההסבר שמביא עמנואל הרומי לנסיבות כתיבתו של ספרו. עמנואל טוען במבוא לספרו כי אנשים שונים ייחסו לעצמם שירים ומליצות שהוא

שורות 17-18); ועל כוחו השטלתי של ריה"ל נאמר, "וְעֵצִב גְּבוּרֵי הַשִּׁיר חֲלָלִים" (עמ' 46 שורה 5).

38 בשני המקרים מדובר בתנין בשויות על-אנושיות – לויטן (איוב מא, יא) והאל (תהלים יח, ט).
39 אף בשערים נוספים בספר תחכמוני יש למצוא את דגם האנלוגיה הסמויה בין הדובר (חבר הקיני) לבין מהולליו; בין היתר בשערים י"א וי"ח (שם מוענקת כתר משוררי ספרד לאבן גבירול דווקא, ואילו מדומה בעקיפין חבר הקיני), ואף בין דמויות אחרות בתוך גופי המחברות. על כך אדון במקום אחר.

כתב, וכי קיבץ את פרי עטו כדי שהציבור יידע ויכיר במקוריותו; לדברי עמנואל, מלאכת הקיבוץ היתה אקראית: "אָמַנְסֵ אַנְי... לֹא כוֹנְנֵי לְחַבֵּר סִפֵּר מֵהֶם וּמֵה יִהְיֶה הָעֲנִין אֲשֶׁר יִקְבֹּץ בְּיַיְהִיָּה" (עמ' 5 שורות 42-45). בולט כאן הניגוד בין עמנואל לבין אלחריזי, שכיוון לכך מראש בספר תחכמוני – לדברי עמנואל (עמ' 5 שורות 40-42). ואף על פי כן, סבורני כי חטיבותיה של מחברת כ"ג של מחברות עמנואל הרומי אינן הולמות את ההסבר הזה, וכי לפנינו מלאכת מחשבת ולא צירוף אקראי. לפיכך, דומה כי עמנואל לא הנגיד את יצירתו לתחכמוני של אלחריזי, אלא חיקה אותו, אך בהסתר.

אפשר כמובן להעלות תזה אחרת, דהיינו שעמנואל השכיל למצוא בתוך יצירות שבאמת כתבן בנפרד, כאלה אשר היו להן יסודות משותפים, כעצת ה"שר" במבוא: "שׁוֹטֵט פְּחוּצוֹת שְׁכָלָה וּמְצָא עֲנִינִים יְחַבְּרוּם";⁴⁰ ולתוך מה שכתב שם – על החולה העצור, העלמה שהתמסרה וזיקפתו המתמדת – הכניס הוספות או שינויי ניסוח כדי להתאים יצירות אלה למכתב שנשלח לאחיו של קלונימוס.

ולא סתם התאים במלאכת עריכה זו. עמנואל הרומי ידע לחקות חיקוי דק את הטכניקה שנקט שמואל הנגיד (ובעקבותיו שלמה אבן גבירול) במספר קצידות – לקשר בינו עצמו כמשורר דגול לבין מהולליו. בעריכתו זו עמנואל ידע גם לחקות חיקוי מתוחכם את הטכניקה של משה אבן עזרא, אשר במספר ניכר של קצידות שזר בתוך החטיבות העצמאיות מספר מוטיבים ושורשים זהים, במתכונת מיוחדת שנועדה לבטא את העדפת המהולל על פני דמות או ישות נחשקת המופיעה בחטיבה הראשונה של השיר. זאת ועוד, בעריכתו זו השכיל הרומי להכניס לשלוש המעשיות הראשונות שלו במחברת כ"ג רמזים לסגולותיהם של מהולליו ולמחמאותיו להם, כפי שאבן גבירול וריה"ל רמזו, בהרבה שירים, ב"רישא" של השיר ל"סיפא" שלו – וכל זה, שוב, בשירים מורכבים, שלכאורה חטיבותיהם אינן קשורות אלא בדבק המקומי של "תפארת ההחלצות". בעריכה זו שלאחר מעשה ידע עמנואל גם לחקות את אלחריזי (בשער ג' של תחכמוני), כאשר רמז, בסמוי, פעם אחר פעם, הן לנושא העיקרי שלו – שירה, ובתי שיר – והן למעלותיו של משורר מסוים; וזאת, כקודמו, בפתחה של דיון רציני בתיאור התנהגות פגומה וגסה.

כל זה אפשר. אך הרבה יותר סביר שעמנואל הרומי – פקודמיו – השכיל ליצור מראש אריג מגוון ומתוחכם, העשוי לכאורה מחטיבות עצמאיות, שאין ביניהן קשרים של ממש, שעה שהטקסט מלוכד שתי וערב מול עיני הקורא המתוחכם. ואם כך עשה עמנואל בשער כ"ג, עולה החשד ששערים אחרים בספר, הכוללים כל אחד עיניונים שונים ומגוונים, אינם הולמים את ההסבר שניתן במבוא על הבאתם יחד לאחר מעשה;⁴¹ אך

40 מחברות עמנואל, א, עמ' 5 שורות 47-48.

41 בקשור לכך, יש מקום לשער שעמנואל, בהציגו את עצמו במבוא כבא בדברים עם דמות פיקטיבית (השר) בנושא היווצרות הספר, מתכונתו ומקום השר בו, קורץ עין שובבה לכיוון הקורא; ובוה הוא מחקה (שוב) את אלחריזי, הפעם בשער הראשון של ספר תחכמוני, שער שאינו אלא המשך המבוא לאותו קובץ: לאחר שהכריז אלחריזי במבוא שהוא המציא את דמויות חבר הקיני והימן האזרחי (עמ' 15 שורות 22-25), נתקל בהן המחבר (דמותו בספר) בשער א': "גָּאֵם הֵימָן הָאֲזָרְחִי: הַגִּד הַגִּיד לִי מִחֻבֵּר הַסֵּפֶר הַזֶּה..." (עמ' 19 שורה 3); ובעוד מספר שורות פוגש המתברר דמות

זאת משימה למחקרים רבים נוספים.⁴²

קיצורים ביבליוגרפיים

אבן גבירול	שירי החול לרבי שלמה אבן גבירול, בעריכת ד' ירדן, ירושלים תשל"ה.
באכער	בי"ז באכער, ספר השורשים לר' יונה בן גנאת, ברלין 1896.
דישון	י' דישון, "הרופא בראי הסטירה בספרות העברית בימי הביניים", אפיריון 26-27 (1993), עמ' 26-33.
הברמן, הקדשות	א' הברמן, "ההקדשות לספר תחכמוני ורשימת תוכן מקאמותיו", עיזנים בשירה ובפיוט של ימי הביניים, ירושלים תשל"ב, עמ' 137-153.
הוס	מ' הוס, "הבדיון ומעמדו במקאמה העברית: יהודה אלחריו ועמנואל הרומי – המשך או תמורה", תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 351-378.
המחברת	ספר המחברת למנחם בן סרוק, לונדון ועדינבורג 1854.
ילין	ד' ילין, תורת השירה הספרדית, ירושלים תשל"ח.
מחברות עמנואל	מחברות עמנואל הרומי, בעריכת ד' ירדן, א-ב, ירושלים תשמ"ז.
מירסקי	א' מירסקי, "המבנה בשירי הידידות", סיני פא (תשל"ז), עמ' קג-קכח [=א' מירסקי, הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 438-462].
מלכיאל	D. Malkiel, "The Inheritance Tale in Immanuel of Rome's <i>Mahbarot</i> ", <i>Prooftexts</i> 16 (1996), pp. 169-173.
מרעי	ע' מרעי, השפעת מקאמת אלחריו על מחברות תחכמוני, דיסרטציה, אוניברסיטת בראילן תשנ"ה.
סגל, אמת	ד' סגל, "אמת לאל אשר אין לו תחילה: לשמואל הנגיד וזמור י"ט בתהלים", מחקרי ירושלים בספרות עברית 7 (תשמ"ד), עמ' 43-58.
סגל, שיר	—, "שיר בתוך שיר: הדחסת נטע זר או אחדות שירית?", אשל באר שבע ג (תשמ"ו), עמ' 119-135.
פלדמן	י' פלדמן, בין הקטבים לקו המשווה: שירת ימי הביניים – תבניות סמאנטיות בשיר המורכב, תלאביב תשמ"ז.
שירמן	ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א-ד, ירושלים תשי"ט.
שירמן-פליישר תשנ"ה	ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, בעריכת ע' פליישר ובעידכונו, ירושלים תשנ"ה.
שירמן-פליישר תשנ"ז	—, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, בעריכת ע' פליישר ובעידכונו, ירושלים תשנ"ז.
שמואל הנגיד	דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, בעריכת ד' ירדן, ירושלים תשמ"ה.
תחכמוני	יהודה אלחריו, תחכמוני, בעריכת י' טופרובסקי, תלאביב תשי"ב.

פלאית (עמ' 20 ואילך), שמדרבנת אותו לכתוב בעברית יצירה כמו זאת של אלחריו, מבטיחה לפגוש אותו בכל שער, ומתגלית – כחבר הקיני!

בקשר לכך ולעוד שאיכות מספר תחכמוני ראו הוס, עמ' 372-378. כנגד חוקרים מספר שראו בזה השר דמות פיקטיווית (עמ' 370-371 והערה 89; עמ' 374 הערה 101) טוען הוס (עם חוקרים אחרים) שאמנם מדובר בשיר היסטורי; טענתו זו אינה זוכה לחוקיקן מחוץ לספר, ועומדת בסתירה לעדות שהוא עצמו גובה ממחברת האחת-עשרה.

42 בדיון כזה יש להעלות הרבה שאלות, וביניהן אלה: אם צירף יחד הרומי חומרים שהיה עליו לעבדם כדי להתאימם למתכונת ש"הציע השר", איך נראו לפני כן? באיזו מידה מספר תבניות (ולא רק נושאים) בתוך שירים במחברות עמנואל שאובים ממודלים שהעמיד אלחריו? באיזו מידה, אם בכלל, הלך הרומי בעקבות אלחריו בשקרו זה בעליל על היווצרות ספרו? במבואו טוען אלחריו שלא לקח מאומה מסיפורי אלחריו "לְבַד אִם שְׁכַחְתִּי" (עמ' 14 שורות 17-18), שעה שנטל ממנו מלא הכף (וכן מאלהמדיאני) בארבעה עשר שירים של ספר תחכמוני! על כך ראו מרעי, עמ' 279-280; ומניין זה אינו כולל השפעות מזעריות, הנימנות שם, בעמ' 222-242. שאלות אלה נידונו בחלקן על ידי הוס, ובכונותי ללבן אותן ואחרות במקום אחר.